

Artikel i Kalmar Län 2002 Årgång 86

Maria Brynielsson

Sueinus bröder byggde kyrka?

Öland för 1000 år sedan -en brytningstid för andlig makt

Idag kallar vi tiden för tusen år sedan för övergången mellan förhistorisk och historisk tid, eller brytningen mellan vikingatid och medeltid. Den största anledningen till uppdelningen är att det finns skriftliga källor från historisk tid medan spåret från förhistorisk tid finns i de lämningar vi ser i naturen. För öläningarna var det nog inte uppenbart att de var levde i en brytningstid men säkert var de medvetna om att förändringarnas vindar blåste. Statsbildandet var i gryende och makteliterna kämpade mot varandra och skapade allianser, allt för att kunna behålla, stärka eller få makt. Intressesfärer skapades och Öland låg vid gränsen mellan den danska och den svenska kungamaktens inmutningar. Det finns mycket som pekar åt att Öland tillhörde stormakten Danmarks intressesfär vid vikingatidens slut och tidig medeltid. Karlevistenen har utifrån sin inristning, tolkats som rest av danskar på väg hem efter slaget vid Fyrisvallarna något före år 1000. Gråborg, Ölands största fornborg, har genom fyndmängden framstått som en central bygd på ön. Gråborg fick ett uppsving under tidig medeltid då den användes som handelsplats. Enligt en gammal sägen beboddes Gråborg av kung Bugislev som lyckades förena hela ön efter långvariga strider. Denna Bugislev kan vara identisk med Burisleph, son till Sverker den gamle, som dog mellan 1167-1173 i strider om Sveriges krona. Den danske kungen Valdemar II Sejr (1202-41) ärvde gods i Sverige efter sin morbror Burisleph. Detta kan vara anledningen till att Gråborg blir danskt och kallades för Backaborg under medeltiden. Om så är fallet byggdes S:t Knuts kapell för de danska köpmännen. S:t Knuts kapell indikerar, genom sitt namn, kontakter med de danska Knutsgillena. Den danske kungen Knut mördades 1086 och blev därefter helgonförklarad och därefter spreds kulten kring honom. Knutsgillet etablerades i de danska köpstäderna kring Östersjön som en del i den danska expansionen. S:t Knut finns omtalad vid fler platser på Öland. Den danska expansionen i Östersjön skedde på flera fronter och med flera samverkande strategier, ex mission och krig, handel och kolonisation, i kapplöpning med svenskar och tyskar. Den främsta strategin för expansionen var dock den militära med korståg. Ett av delmålen med korstågen var att få kontroll över handeln men det var även ett sätt att få fart på handeln. Att kriga betydde att både angripare och de angripna behövde vapen men även andra varor. Som en följd av dessa korståg uppstod en blomstrande krigsekonomi vid Östersjön från mitten av 1100-talet till 1200-talets mitt.

Det öländska samhället var ett ättesamhälle, styrt av lokala eliter som knöt varandra till sig genom bl.a. gåvor och äktenskap. Öland låg, ur handelssynpunkt, mycket strategiskt placerad i Östersjön, i händelsernas centrum eftersom vattenvägarna var det enklaste sättet att transportera varor på. Segellederna låg nära ön och längs den långa kusten fanns många lämpliga platser där man lätt kunde dra upp sina båtar och bedriva handel på.

Ölänningarna kunde alltså ganska lätt etablera kontakter och utveckla nya idéer om vilka varor man kunde sälja. Genom handeln, och kontakterna med främmande handelsmän, nåddes ön också tidigt av nya idéer. Den blomstrande ekonomin, som blev följd av den livliga handeln, delades inte av samtliga ölänningar. Istället var det stormännen som kunde bygga upp stora förmögenheter och därmed besitta ännu mer makt i samhället. Än idag kan man se tydliga spår efter den tidens maktelit när man är ute och vandrar i den öländska naturen bl.a. genom stora mäktiga gravhögar och skeppssättningar. Vägarna på land var och är ofta placerade på, av naturen, lämpliga sträckningar med syftet att nå mellan två punkter på det smidigaste sättet. Genom att färdas på vägarna passerade man flera, för samhället viktiga platser, ex gravfält och tingsplatser. Längs vägen och vid broar restes även runstenarna, för att berätta eller markera för den resande vems mark han/hon färdades på eller vem som hade byggt bron. På Öland ligger kyrkan oftast placerad mitt i byns centrum på en upphöjd väl synlig plats intill vägen så att ingen kunde undgå att se den. Även stormannens gård brukar ha denna placering, i samhällets mitt.

Vikingatiden brukar främst väcka tankar om kult och dyrkan av de hedniska gudarna men man brukar också tänka på handel och vikingatåg. Rester av kultutövandet finns kvar i vårt samhälle än idag genom alla ortnamn på Öland som, genom sina hedniska gudanamn, berättar att detta varit platser för kult och dyrkan. Ofta knyts också ting till kultplatsen. Inom forskningen har man kunnat se en koppling mellan stormän, kult och ting. Självklart förekom privata kultyttringar på gården man brukade, men det var stormannen som höll i det större kultutövandet. Att hålla i kulten var ett sätt att visa sin maktposition över den vanliga människan. När kristendomens idéer började få fäste på Öland sågs nog den nya religionen som en möjlighet att behålla och stärka sin maktposition.

Många ansåg kanske t o m att det inte skadade att stå på god fot med båda religionerna, att få s.k. dubbelt skydd från gudarna. Genom att uppföra en kyrka kunde den lokale stormannen manifestera sin ställning i samhället, samtidigt som han behärskade utövandet av den nya religionen. Han fick även de ekonomiska fördelar detta medförde genom att kunna ta betalt för kyrkliga evenemang från vaggan till graven. Den växande positionen kyrkan fick i Norden, gick hand i hand med nationsbildandet. Kungen använde kristendomen för att rättfärdiga sin makt och kyrkan behövde de styrandes beskydd för att kunna etablera sitt budskap hos allmänheten. Man utnyttjade alltså varandra för att nå sina syften.

Forskningen har visat att de första kyrkorna uppfördes i trä av stormän, som deras privata gårdskyrka. Det kan vara svårt att bestämma om en kyrka har varit ursprunglig gårdskyrka, särskilt med tanke på alla ombyggnationer som skett genom århundradena. Det finns dock några olika förekomster som man menar indikerar förekomsten av en privat gårdskyrka. Rester av en tidig träkyrka visar att kristendomen nått bygden på ett tidigt stadium vilket indikerar närvaron av en storman. Förekomst av Eskilstunakistor, s.k. tidigkristna gravmonument, indikerar att stenkyrkan kan ha föregåtts av en tidig träkyrka. Eskilstunakistor består av höga och spetsiga stenflisor med inristade kors, slingermönster och runor, stående som gavlar på var sin sida av en större häll. Eskilstunakistorna brukar dateras till 1000-talet och man tror att de har rests över lokala stormän. Inskriptionerna på Eskilstunakistorna, men även runstenarna är viktiga ögonblickskällor från tiden.

I Resmo uppfördes, vid vikingatidens slut, en liten träkyrka på västra landborgen, invid det 1000 år gamla bygravfältet. Utanför träkyrkan restes en vacker Eskilstunakista med en runinskrift på gavelhällarna som berättar att Sveinus två bröder och hustru reste detta monument över Sveinu och hans mor Randvi. Kanske är detta namnet på stormannen som bekostade uppförandet av träkyrkan. Kanske var modellen på kyrkan samma som han hade sett på sina handelsresor i Danmark.

Rester från tidiga träkyrkor har framkommit vid andra platser på Öland, bl.a. i Källa, Föra, Alböke, Köping, Långlöt, Runsten och Stenåsa. Det finns många olika orsaker till varför inte fler träkyrkor har påträffats på Öland. Kanske förstördes mycket under 1800-talet när de omfattande ombyggnationerna genomfördes av kyrkorna. En annan förklaring kan vara att alla kyrkorna inte har undersökts.

Eskilstunakistor har framkommit vid flera olika kyrkor på Öland, bl.a. Hulterstad, Köping, Långlöt och Sandby. Mansnamnet Bove nämns på två runstenar från 1000-talets senare del vid Mörbylånga kyrka. Troligtvis har de ingått som gavel i Eskilstunakistor. Kanske de inhuggna runorna om stormännen i området.

Runstenar med kristen inristning eller kors visar också att den nya religionen hade nått till platsen och indikerar förekomst av en samtida träkyrka. Runorna kan direkt berätta att här finns en kyrka genom att namnge någon som är begravd i kyrkan, ex runstenen från Bjärby, daterad till ca 1040 med inskriptionen;

"Härfrid och Vidbjörn lät resa sten efter Fastulf, sin fader. Siglög lät resa efter sin make. Han är begravnen i kyrkan".

Runstenarna kan även berätta om utlandsresor, ex runstenen på Gårdby kyrkogård vars inskrift berättar om Härtrud som rest stenen efter sin son Smed vars bror finns i Gårdarike, dvs. Ryssland. Runstenarna kan även ange ägarförhållanden, ex en runsten från Runstens socken där man, i en dubbel drakslinga kan läsa runorna;

"Olof och Gammal och Saxe reste denna sten efter Unn, sin fader. Geirvi lät efter sin make här (göra) denna minnesvård. För Rike-Unn hämnades Olof vid "miomu"; Unn ägde här halva byn".

Kunskapen om hur man byggde i sten nådde Öland tidigt genom alla handelsresor och kontakter man hade söderut och snart började byggnader i sten att uppföras. Sten ansågs vara oförgängligt och därför blev stenkyrkorna till monument över deras byggherres, stormännens vilja att visa vilken politisk makt de besatt. Denna makt skulle manifesteras och synas, även för kommande generationer. Kyrkorna ingick alltså i en ideologisk strategi. För att kunna avläsa inflytandet bakom kyrkobyggandet har man både tittat på placering i landskapet och på arkitekturen. Det har visat sig att byggherrens högre status även skulle märkas inne i kyrkans utformning. Vid studier av kyrkornas västparti har man funnit några olika typer av markeringar i arkitekturen, vilka har tolkats som indikationer för att kyrkobyggnaden uppförts på ett enskilt initiativ. Det kan vara en enkel höjning av golvnivån med hjälp av ett trappsteg som markerar att detta var privat område, endast avsett för stormannen och hans familj. Västtornen kunde rymma gallerivåningar med privata kapell eller en herrskapsläktare där stormannen kunde sitta och titta ner på resten av gudstjänstbesökarna, ex Hulterstads kyrka. Bottenvåning i tornet kunde användas som gravkapell för stormannen, s.k. patronatsgrav.

Resmo nya stenkyrka med långhus, kor, absid och torn i väster uppfördes

omkring år 1100. Man tror, utifrån kyrkans byggnadsstil som starkt påminner om flera danska kyrkor, att murmästaren var från Danmark och han använde sig av alla tekniska kunskaper som han kände till. Även Hulterstads kyrka förefaller ha sina förebilder i Danmark. Idéer har väckts om handelsresande ölänningar som efter besök i Danmark velat uppföra kyrkor i stil med dem man sett under sina färder. Kontakter man knutit med danska handelsmän kanske medförde att danska byggmästare anställdes av ölänningarna för byggandet av kyrkorna. I Resmo kyrkas västtorn inreddes ett rum, avskilt med en valvbåge ut mot långhuset, för byggherren så att han kunde sitta här med sin familj och fira mässa. Denna kontakt, som kyrkans patronus hade med långhuset, kan vara efter dansk modell. Tornet i Resmo kyrka var ganska smalt och hade en ursprunglig portal utifrån till bottenvåningen. Även detta har setts som en indikation på att tornet var ett s.k. patronatstorn för stormannen eller byggherren. Han och hans familj hade alltså en egen ingång till sitt privata kapell i tornet. Röpplinge kyrkas västtorn är ganska smalt och har från början haft en portal i väster. Även Gärdlösa, Långlöt, Runsten och Resmo har, eller har haft smala västtorn. Rester av herrskapsläktare förekommer i flera av de öländska kyrkorna, bl.a. Föra, Hulterstad och Gräsgård.

Även ortnamn kan visa på närvaron av en storman i bygden. Om det ingår ett personnamn i ett sockennamn, daterat till tiden kring vikingatidens slut eller kristendomens införande, kan detta indikera att detta var mannen som bekostade uppförandet av kyrkan vid sin gård. Ortnamn med ändelserna -inge, -lösa, -hem, -stad och -by betraktas i allmänhet som förvikingatida och äldre bebyggelser än orter med ändelserna -rum, -torp, -ryd och -hult. Förleden till -stad är ofta ett personnamn som berättar om vem som ägde platsen. Flera av sockenkyrkorna på Öland har, troliga personnamn i sina ortnamn. De är Hulterstad (fornsvenska mansnamnet Hultger), Röpplinge (kan bestå av mansnamnet Rapp), Segerstad (fornsvenska mansnamnet Sigher), Algutsrum (mansnamnet Algut eller Asgöt), Persnäs (mansnamnet Peter, dvs. Pets-näs) och Ås, som tidigare hette Ottenby (mansnamnet Otame dvs. Otame by). Alla dessa sockennamn innehållande personnamn ger indikation om att kyrkorna ursprungligen uppförts av en storman.

Flera av de öländska kyrkorna uppvisar alltså indikationer som tyder på att de ursprungligen har varit gårdskyrkor, uppförda av lokala stormän. Kanske ska man inte se detta som något häpnadsväckande, utan enbart som en fortsättning på den kontinuitet kring kultutövandet som härskade under nästan hela järnåldern, där stormännen fortsatte att kontrollera den vanliga människan. Man får heller inte glömma att dessa gårdskyrkor, uppförda i anslutning till stormännens gårdar, enbart förekommer under en kort tid i historien. Samhällets sociala struktur förändrades. Fram tills nu hade stormännen varit ölänningar, boende på de egna ägor, mitt ibland allmänheten. I det nya medeltida samhället skedde en förflyttning av makt från ön. Jordägarna bodde inte längre på Öland bland folket, utan långt därifrån på fastlandet. Mycket mark kom att ägas av olika kloster men även av kunga- och jarlsläkter. Kyrkobyggandets nästa skede, efter gårdskyrkorna, präglades av större kyrklig ledning, dock i samarbete med den framväxande kungamakten, vars syfte var att ena riket. Nu byggdes kyrkor vid viktiga gods som tillhörde kronan. Det sista skedet av sockenbildningen karakteriseras av stark kyrklig ledning och riksenande.

Den tidiga dateringen av Resmo kyrka har man fått fram genom s.k. dendrokronologi där man tagit prover på virke i kyrkan. Enligt dessa dateringar

har det äldsta virket fällts efter år 982 och det yngsta efter år 1102. Kyrkan har alltså uppförts under 1100-talets första år, vilket innebär att Resmo kyrka kan vara den idag äldsta kyrkan från det medeltida Sverige. Vi vet att Öland tillhörde Sverige under medeltiden men hur var det innan dess? Vid vikingatidens slut var Öland en ö med livlig handel där kontaktnätet sträckte sig ända bort till arabvärlden. Ölänningarna var ett seglande folk som fritt, med egna kölar, kunde föra ut sina produkter till försäljning i städerna kring Östersjön. Det finns mycket som tyder på att ölänningarna hade större samarbete med danskar än med svear, men man får dock inte glömma tidsperspektivet. Alla influenser går i vågor och det är därför farligt att generalisera. Vad man kan konstatera är att Öland låg strategiskt placerad i gränstrakten mellan dessa begynnande riken. Därför uppstod det säkert en kamp om vem som skulle få kontrollen över området. Genom införlivandet i riket Sverige kontrollerade staten handeln som enbart fick utövas i städerna. När Kalmar stad grundades förlorade ölänningarna sin segelfrihet. Istället var det handelsmännen i Kalmar som fick monopol på öns produkter. Öland var nu helt införlivat i riket.

REFERENSLISTA

- Anglert, M. 1995. *Kyrkor och herravälde. Från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund.
- Axelsson, R. Janzon, K. Rahmqvist, S. 1996. *Det medeltida Sverige del 3. Öland*. Stockholm.
- Beskow, M. 1972. Glimtar ur Sandbys och Gårdbys forntid. I: Palm, B. (red.), 1972. *En bok om Sandby-Gårdby*. Kalmar.
- Beskow-Sjöberg, M. 1987. *Ölands järnåldersgravfält volym I*. Kalmar.
- Boström, R. 1972. *Föra kyrkor*. Stockholm.
- Boström, R. 1973. *Långlöts kyrkor*. Stockholm.
- Boström, R. 1982. *Runstens kyrkor*. Stockholm.
- Boström, R. 1988. *Resmo kyrka*. Stockholm.
- Boström, R. 1988. Kyrkorna i Källa. I: Palm, B. (red.), *Källa -en sockenbeskrivning*. Borgholm
- Boström R. & Bartholin, T.S. 1990. Dendrokronologiska dateringar av några öländska kyrkor. I: *Hikuin 1990*.
- Boström, R. 1993. Gräsgårds kyrka. I: Holdar, C.G. (red.), *Gräsgård mellan hav och hed*.
- Boström, R. 1993. Kyrkorna i Mörbylånga. I: Torsund, N. (red.), *Mörbylånga -en öländsk socken i ord och bild, i helg och söcken*. Karlshamn.
- Boström, R. 1997. *Mörbylånga kyrkor*. Västervik.
- Boström, R. 1999. Is Resmo Church the earliest Stone Church in medieval Sweden? I: Blomqvist, N. & Lindquist, S-O.(red), *Europeans or not?* Oskarshamn.
- Hallberg, G. 1985. *Ortnamn på Öland*. Stockholm.
- Holdar, C.G. 1993. Ortnamn i Gräsgård. I: Holdar, C.G. (red.), *Gräsgård mellan hav och hed*.
- Johnson, M. & Schulze, H. 1990. *Köpingsvik*. Göteborg.
- Palm, A. 1949. *Algutsrum en sockenbeskrivning*. Kalmar.
- Palm, B. 1988. Källa socken en introduktion. I: Palm, B. (red.), *Källa en sockenbeskrivning*. Borgholm.
- Rasch, M. 1985. Fornlämningar och fornfynd i Algutsrums socken. I: Palm, B. (red.), *Algutsrums socken*. Emmaboda.
- Rasch, M. 1993. Fornlämningar och fornfynd i Gräsgård. I: Holdar, C.G. (red.), *Gräsgård mellan hav och hed*.
- Sjögren, T. 1995. Den siste vikingen. I: *Kalmar län 1995. Torshunda II -en bygd i förvandling* (1988)
- Wienberg. J. 1999. From Wood to Stone: Church Building in the county of Kalmar. I: Blomqvist, N. & Lindquist, S-O. (red), *Europeans or not?* Oskarshamn.
- Wienberg. J. 1999. From Wood to Stone: Church Building in the county of Kalmar. I: Blomqvist, N. & Lindquist, S-O. (red), *Europeans or not?* Oskarshamn.

Otryckta referenser:

Boström, R. muntlig uppgift 000321

Brynielsson, M. 1999. *Kultplatsernas kontinuitet - från hednisk till kristen tid på Öland*. B-uppsats inom arkeologi, Kalmar Högskola.

Brynielsson, M. 1999. *Möre -övergången från hednisk till kristen tid*. C-uppsats inom arkeologi, Kalmar Högskola.

Brynielsson, M. 2000. *Ölands första kyrkor -stormännens gårdskyrkor?* D-uppsats inom arkeologi, Kalmar Högskola.

Brynielsson, M. 2001. B-uppsats inom historia, Kalmar Högskola.

Fabeck, C. Föreläsning inom ölandsguldsprojektet: "*Guld och hövdingagårdar på Öland*." den 25 september 2001.

Näsman, U. Föreläsning på Ölands folkhögskola den 12 april 2002. "*Makten över järnålderns och medeltidens landskap på Södra Öland*."

Sjögren, T. 2000. *Resmo kyrka -en kort beskrivning*. I: Häftet Jubileumshögmässa 24juni 2000.